

Aleida G. Schot

De kunst van vertalen

Aleida Gerarda Schot (1901-1969) studeerde Engels, maar maakte doordat zij een verkeerde collegezaal binnenliep kennis met Bruno Becker, hoogleraar in de Russische cultuurgeschiedenis. Met zijn hulp ging ze Russisch studeren en in 1937 vertaalde ze daaruit haar eerste boek. Grote Russen volgden, allen van voor de Revolutie – Gogol, Poesjkin, Toergenjev, Tolstoj en vooral veel Tsjechov. Al bij haar leven – in 1951 – richtte zij de naar haar vernoemde stichting ‘ter bevordering van de kunst van het vertalen’ op, die nog altijd bestaat en tweejaarlijks een vertaling uit een van de Slavische talen bekroont. Zelf ontving ze in 1955 de toen nieuw ingestelde Martinus Nijhoffprijs, ‘die haar diep gelukkig maakte, mede doordat daarmee het literair vertalen als kunst werd erkend’. ‘De kunst van vertalen’ werd als referaat gehouden bij de uitreiking van de Martinus Nijhoffprijs 1956 aan James Holmes en verscheen toen in ‘Mededelingen van het Prins Bernhard Fonds’. VertaalVerhaal dankt Ellen Overweel van dit Fonds voor de terbeschikkingstelling van deze tekst en de Aleida Schot Stichting voor de toestemming deze hier te mogen publiceren.

De kunst van vertalen

Dat goed en verantwoord vertalen aanspraak kan maken op de naam ‘kunst’, behoef ik in het mij toegemeten kwartier en in dit gezelschap nauwelijks meer toe te lichten: de instelling van de Nijhoff-prijs heeft deze aanspraak voorgoed bevestigd, terwijl uit de zojuist voorgelezen rapporten over het werk van de heer Holmes overduidelijk is gebleken hoe volledig gerechtvaardigd het is te spreken van ‘vertaalkunst’. Dat echter een toegewijd vertaler eenzelfde mate van innerlijke spanning, van gekweldheid van geest én van scheppingsvreugde kan ervaren bij zijn werk van ondergeschikt-creatief-zijn als het geval is bij een autonoom-scheppend kunstenaar, met andere woorden dat men hem ook een kunstenaar zou kunnen noemen, is iets dat velen onder u misschien aanvechtbaar lijkt. Het is daarom dat ik vanavond enkele ogenblikken met u stil wil staan bij wat zich bij dat vertalen bij de vertaler van binnen zo al afspeelt.

Terloops wil ik eerst even uw aandacht vestigen op ons unieke en beeldende woord ‘vertalen’. In het Frans, Duits, Engels, Spaans en Italiaans, in de Scandinavische én de Slavische talen, en in nog vele talen meer, heeft dit werkwoord een vorm die of regelrecht teruggaat op het Latijn (Eng. translate, Fr. traduire), óf een nauwkeurige taaleigen transpositie daarvan is (D. übersetzen, Russ. perewoditj), en die neerkomt op het begrip ‘overbrengen’ of ‘overzetten’. Alleen wij spreken van *vertalen*, als gevolg waarvan bij ons de ‘ver-taler’ op een edeler benaming kan bogen dan de ‘overbrenger’ of ‘overzetter’ in andere landen. (Dat het doorsnee gehalte van zijn werk bij dat van laatstgenoemden veelal nog achterstaat, is des te betreurenswaardiger.)

Met het woord ‘vertalen’ vallen wij dus in medias res: het gaat er om, in het literaire vlak, vreemde taal tot eigen taal te herscheppen. Wat dit inhoudt, wat het fascinerende daarvan is, zou ik nooit beter voor u kunnen formuleren dan dat gedaan werd door een der – naar mijn smaak – grootste woordkunstenaars van de laatste decennia, namelijk door Stefan Zweig, die ergens met betrekking tot het vertalen in zijn *Welt von Gestern* opmerkt: ‘Gerade dadurch, daß jede fremde Sprache in ihren persönlichsten Wendungen, zunächst Widerstände für die Nachdichtung schafft, fordert sie Kräfte des Ausdrucks heraus, die ungesucht nicht zum Einsatz gelangen, und dieser Kampf, der fremden Sprache zäh das Eigenste abzuwingen und der eigenen Sprache ebenso plastisch einzuzwingen, hat für mich immer eine besondere Art künstlerischer Lust bedeutet’.

In dit citaat zijn alle facetten aangestipt van het vertalen in zijn edelste vorm. Daar is dus eerst ‘de vreemde taal in haar meest persoonlijke uitdrukkingwijzen’. Kennis alléén van de vreemde taal – de taal waaruit men vertaalt – is dus niet voldoende; wij zeggen immers al gauw: hij kent Frans, Duits, Spaans en Italiaans. Maar behalve deze kennis, waaraan grammaticaregels en woordenboeken steun verlenen, heeft de vertaler datgene nodig waar geen hulpmiddelen voor bestaan, een kennis van intiemer aard, een gevoeligheid die hem uit de woorden meer doet puren dan hun betekenis alleen, die hun geur onderscheidt en hun kleur, die bepaalde zinswendingen als iets anders ervaart dan syntactische eigenaardigheden. Mist hij

deze gevoeligheid, dan zal hij een overzetter worden en geen vertaler. Dat nu ieder taaleigen – want dat betekent immers ‘de taal in haar meest persoonlijke uitdrukkingwijzen’ – ‘weerstand opwekt bij het transponeren daarvan in een andere taal’, ligt voor de hand, en op dit punt aangekomen wordt de vertaler dan ook actief. En hierbij gebeurt het wonderlijke, dat Zweig zo treffend heeft geformuleerd: hierbij worden bij de vertaler uitdrukkingmogelijkheden opgeroepen die ongezoekt niet aan de orde zouden zijn gekomen, hierbij ondergaat hij met andere woorden de wonderlijke en vreugdevolle sensatie méér aan taal in zich te hebben dan hij zich eigenlijk bewust was. Niet dat deze uitdrukkingmogelijkheden zo maar als een vriendelijk kabbelend beekje uit een ongeziene bron opwellen. Verre van dat! Zweig spreekt over ‘dieser Kampf’, en dit woord is waarlijk niet overdreven. Het gaat hier immers om een zich meten met de ander, met de vormgever van een andertalig stuk proza of poëzie – een zich meten niet in de zin van eigen kracht ten toon spreiden, maar van het geraken tot een verantwoorde en adequate eigentalige versie, opgebouwd uit materiaal dat ogenschijnlijk gereed ligt voor het gebruik, maar dat zorgvuldig bewerkt moet worden om er het vreemde plastisch in ‘einzuzwingen’. En het vertalen wordt nu tot een verwoorden, een verbeelden en vaak ook een verklanken: gevoelswaarde, plastiek en toon eisen hun deel op, en de strijd met de taal wordt een ‘künstlerische Lust’. Daar was het dat ik u heen wilde hebben. En meer nog vanwege het begrip ‘Lust’ dan ‘künstlerisch’, want daarover behoef ik dunkt mij niet veel meer te zeggen. Deze ‘Lust’, deze scheppingsvreugde is geen fictie: de kunstenaar kent haar, de geleerde, maar ook het kind dat zandtaartjes bakt en de jongen die een eigen radiotoestel in elkaar zet. Maar zij allen, zult ge zeggen, scheppen uit eigen gedrevenheid, en niet in het kielzog van anderen, zoals de vertaler. Inderdaad is de vertaler sterk gebonden aan het origineel, evenals overigens een uitvoerend musicus aan zijn muziek, en hij behoort zich van deze gebondenheid ook bij voortdurende bewust te zijn. Vertalen is een dienende kunst, en wie niet dienen kan, moet geen vertaler worden, althans geen literair vertaler. Maar dit houdt geenszins in dat hij minder vreugde zou beleven bij zijn werk of dat deze vreugde minder intens zou zijn. Wie zich opwerpt als vertaler moet niet alleen zijn literaire onafhankelijkheid kunnen prijsgeven, hij moet ook openstaan voor alles wat zich in het oeuvre van de te vertalen auteur aan hem voordoet, deel hebben aan wat zich afspeelt in en om de figuren die hij voorgezet krijgt, hij moet tussen de regels kunnen lezen en achter de woorden zien, de dingen moeten tastbaar voor hem worden, de geluiden hoorbaar, de emoties voelbaar. Hij moet immers weten of hij iemand bedroefd moet laten zijn of verdrietig, ziek of krank, schuchter of verlegen; hij moet uitmaken of er een mager vrouwtje voor hem staat of een kleine tengere vrouw, een potige kerel of een robuuste man; of de wolken drijven of zweven, de klokken luiden of beieren. Dat is de vreugde van het juiste woord, dat aan een vertaling de vereiste sfeer en kleur moet verlenen om het origineel mede recht te doen wedervaren, en waarbij wel degelijk de creativiteit van de vertaler in het geding komt. Wanneer wij bijvoorbeeld naar aanleiding van Tsjechovs verhaal *De steppe* in een van zijn brieven lezen: ‘Terwijl ik zat te schrijven, kon ik de zomer en de steppe ruiken’, en weten dat Gorki later gesproken heeft van ‘dat aromatische, lichtende en zo peinzend-

weemoedige verhaal' (een treffend juiste typering), dan is het de plicht van de vertaler die geur mee over te brengen en de toets van lichtend en peinzend-weemoedig vast te houden. Het behoeft nauwelijks betoog dat dat geen gemakkelijke opgave is in ons 'land van mest en mist' – een zo ander aroma dan het vereiste – en in een tijd waarin licht schaars is, en peinzend-weemoedig als fin de siècle wordt gedoodverfd. Maar toch is het mogelijk, vooropgesteld dat de vertaler begrip heeft voor de magie van het woord. Alleen – het eist tijd, veel tijd, en geduld, en overgave. Ik gelóóf niet in vertalers die regelrecht in de machine werken: het driftige getik van de toetsen verstoort de intimiteit tussen auteur en vertaler, die immers een eerste voorwaarde is en een zo kostelijk goed.

Nóg een vreugde zou ik u willen noemen die het vertalen met zich brengt, een vreugde die echter alleen de vertaler zélf ervaart en die in het werk dat hij verricht slechts indirect haar neerslag vindt. Wie vertaalt, leest in de superlatief. Zijn onvermijdelijk zich inleven in de te vertalen tekst brengt met zich mee dat hij bijna lijfelijk aanwezig is te midden van de mensen, de dingen, de natuur en wat dies meer zij die hij opnieuw vorm moet geven. Wanneer ik hier als voorbeeld even persoonlijk mag worden: als het doek opgaat voor *De drie zusters* ben ik ook in de kamer al ziet men mij niet; ieder voorwerp is mij er vertrouwd, ik weet dat het klimaat in het stadje waar het stuk speelt guur is en dat er veel muggen zijn, ik ken ieders geheimste gedachten en gevoelens, ik heb ieders leven meegeleefd. Hetzelfde geldt voor alles wat ik vertaald heb en ik zou wensen dat het iedere andere vertaler net zo verging. Het voortdurend verkeren met tientallen, misschien wel honderdtallen mensentypen, onder de meest uiteenlopende omstandigheden, het mee leven, mee liefhebben en mee lijden met zovelen, betekent een zo wonderlijke verrijking van eigen geestelijk leven als ik mij nauwelijks kan voorstellen dat enig ander werk ten gevolge kan hebben. U zult mij misschien heimelijk van overdrijving beschuldigen en zeggen: 'Wat een onzin, het gaat ons, aandachtige lezers immers net zo'. Maar dan moet ik u toch tegenspreken, want lezen is naast vertalen slechts een vluchtige ontmoeting, vertalen naast lezen een intiem samenzijn.

'Vertalen is een ondankbaar werk', hebt u waarschijnlijk net als ik meermalen horen beweren. Na wat ik u hier zojuist heb mogen zeggen, zult u wel begrijpen dat ik het daar in de verste verte niet mee eens kan zijn. De heer Holmes zal mij ongetwijfeld daarin bijvallen. Wanneer men er in geslaagd blijkt te zijn de eigen taal een adequaat beeld af te dwingen van wat een buitenlands dichter of schrijver in zijn taal gestalte gaf, en dus de bemiddelende functie van de vertaler tot een goed einde heeft gebracht, wanneer men na alle vreugde die het werk zelf al heeft afgeworpen, bovendien nog zo onverbloemd mag horen als in een begeleidend rapport van de Nijhoff-prijs het geval is, dat dat werk ook anderen vreugde heeft bereid en waardig werd bevonden bekroond te worden, dan moet toch de enige conclusie wel zijn dat voor een geslaagde vertaling geen moeite ooit te veel is, om van ondankbaarheid maar geheel te zwijgen.

En hiermee, dames en heren, heb ik mijn vertalershart gedeeltelijk voor u uitgestort. Ik dank u dat u naar mij hebt willen luisteren.